

**СВЯТІ ГОРИ: УРОЧИЩЕ ЧИ МОНАСТИР?
(ЩОДО ЧАСУ ЗАСНУВАННЯ СВЯТОГІРСЬКОГО МОНАСТИРЯ)**

Р.О.Литвиненко, Л.Р. Литвиненко

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено проблемній ситуації, яка вже багато років існує навколо питання щодо часу заснування Святогірського монастиря на Сіверському Дінці. Автори

137

© Литвиненко Р.О., Литвиненко Л.Р., 2013

пропонують оригінальну систему аргументації на користь однієї з відстоюваних в історіографії позицій.

Ключові слова: Святогірський монастир, Сіверський Донець, історіографія, топонімія.

Вступ. В історії відомого Святогірського монастиря (протягом XVII – початку XX ст. – Святогірська Успенська пустинь, наразі Свято-Успенська Святогірська лавра) є чимало білих плям, пов'язаних з різними аспектами існування та функціонування цього культово-релігійного і водночас історико-культурного феномену Східної України. Одна з таких інтригуючих невизначеностей стосується часу заснування монастиря у крейдяних скелях Сіверського Дінця. Питанню цьому, що постало якнайменше від середини XVII ст. і згодом набуло характеру наукової проблеми, присвячено чимало різножанрової літератури і навіть окремі, проте не вичерпні, історіографічні нариси. Попри це, проблема досі залишається нерозв'язаною і час від часу спонукає авторів на дослідницькі пошуки. Саме таким кроком слід вважати нарис, який пропонується увазі зацікавленого читача [1].

Історіографія. З огляду на те, що історія розглядуваного питання неодноразово і доволі повно висвітлювалася різними дослідниками, зокрема у працях останнього десятиріччя [2], немає потреби її детально повторювати. Доцільніше буде зосередитися на систематизації та групуванні існуючих точок зору, щоб надалі було легше зіставити ці позиції та надати їм адекватну оцінку.

Отже у трьохсотрічній історіографічній традиції (від Синодика 1710 р.) [3] сформувалися три основні підходи щодо часу появи монастиря у Святих горах. Перший з них, становлення якого пов'язане головню із творами церковних та світських діячів другої половини XIX – початку XX ст., попри деякі особливості авторських аргументацій, загалом заглиблюють час появи ченців-християн у донецьких крейдяних скелях до киево-руської і навіть більш ранньої давнини, заповнюючи ймовірними епізодами приходу братії на Сіверський Дінець відтинок часу від середини IX до XIV ст. [4]. Усвідомлюючи відсутність будь-яких документальних даних стосовно заснування обителі, про що повідомляв іще 1679 р. архімандрит Іоїль [5], ці автори у пошуках відповіді на ключове питання, здебільшого вдавалися до історичних екскурсів, підбираючи факти, обставини і аналогії, які б можна було використати хоча би в якості непрямих аргументів. Так, появу монастиря вони пов'язували з просвітницькою діяльністю Кирила і Мефодія серед народів Хазарії, християнізацією Київської Русі, відлюдництвом ченців Києво-Печерського і навіть Афонського монастирів. На тлі цих чисельних публікацій та висловлених на їхніх сторінках гіпотез не повинен загубитися той факт, що, здається, першим, хто в якості найдавнішого документального свідчення існування монастиря у Святих горах назвав грамоту царя Михайла Федоровича 1624 р., був Д.І. Яворницький [6].

Не можна сказати, що окреслений вище підхід був притаманний лише історіографії дожовтневого періоду. Час від часу сформовані ним ідеї проявляли себе й пізніше, навіть у публікаціях нинішнього століття (останні, щоправда, не наукового, а популярного жанру) [7].

Другий підхід почав оформлюватися від 80-х рр. минулого сторіччя. Його засновником можна вважати донецького історика В.О. Пірка. На відміну від своїх попередників, у всякому разі частини з них, В.О. Пірко не був схильним до висновків, побудованих лише на формальній логіці та припущеннях. Дослідник намагався оперувати переважно фактами, хоча їхній брак час від часу вносив свої корективи до строгої методики наукового пошуку. Узагальнюючи чисельні праці, де порушується розглядуване нами питання, можна констатувати наступне: виникнення монастиря у Святих горах В.О. Пірко пов'язував зі сторожовою і станичною службою Московії, яка

могла сприяти поселенню ченців у печерах крейдяних скель [8]. Визнаючи, що першим документальним свідченням існування власне *монастиря у Святих горах* виступає виявлена ще професором Багалієм царська грамота 1624 р., дослідник вважав за можливе наповнювати аналогічним змістом і більш ранні документи, в яких згадуються просто *Святі гори*. Тим самим науковець ототожнював ці два сполучення, ставлячи між ними знак дорівнює: *Святі гори = монастир у Святих горах*. Відтак усі вже відомі в літературі письмові згадки Святих гір від початку XVI ст., а також нові, виявлені архівними пошуками В.О. Пірка (документи кінця 1610-х – початку 1620-х рр.), дослідник розглядав у якості аргументів на користь існування у крейдяних горах якщо не монастиря, то хоча б громади ченців-пустельників [9]. За великим рахунком, у цих своїх висновках В.О. Пірко наслідував історіографічну традицію XIX ст. А через нього цю традицію успадкували його учні [10]. Віддаючи шану багаторічній, самовідданій і плідній праці дослідника, хочеться особливо наголосити на тому безперечному факті, на жаль досі не поміченому чи просто належно не відзначеному фахівцями, що саме зусиллями і пошуками В.О. Пірка вдалося поглибити, нехай лише на 4 роки, достеменну дату існування монастиря у Святих горах: мається на увазі виявлені серед “Актів Московської держави” свідчення про датований 9-м березня 1620 р. документ про пожалування царем щорічного жалування святогірському ігумену Єфрему з дванадцятьма старцями [11].

На принципово відмінних засадах в оцінках джерел побудовано праці дослідників, об'єднаних нами у третю групу. Саме вони протягом двох останніх десятиріч виступали науковими опонентами професора Пірка. Йдеться насамперед про наукові розвідки В.М. Дєдова, багаторічного директора й наразі наукового співробітника Святогірського історико-архітектурного заповідника, а також експівробітника цього заповідника – Е.Є. Кравченка. Предметно розробляючи означену проблему, В.М. Дєдов ретельно розібрав практично усю систему аргументації своїх попередників і сучасників, навівши конструктивну і переконливу критику тих положень, які зазвичай використовувались для доведення дуже ранніх (києворусько-золотоординських) дат виникнення монастиря, розцінивши їх як легенди і народні перекази [12]. Визнаючи найдавнішим достеменним фактом існування монастиря відому грамоту 1624 р. і спираючись на стійку літописну традицію XVII ст. дослідник вважає, що обитель не могла виникнути раніше появи сусідньої фортеці Царе-Борисів, будівництво якої припадає на 1599-1600 рр. [13].

Багато в чому перегукуються, однак не збігаються, зі щойно наведеними, наукові розвідки Е.Є. Кравченка. Свого часу, аналізуючи джерела та історичну ситуацію на українських землях кінця XVI – початку XVII ст., автор схилився до думки, що заснування монастиря у Святих горах слід окреслювати відтинком 1596-1620 рр. [14]. Згодом же, корелюючи події та факти, зокрема і археологічні, з періодом функціонування Царе-Борисова, дослідник звужив час виникнення Святогірської печерної обителі до 1624 р. [15].

Важливо відзначити, що, як В.М. Дєдов [16], так і особливо Е.Є. Кравченко [17], висловлювали принципову незгоду і неприйняття поширеного в літературі беззастережного ототожнення понять *Святі Гори* і *Святогірський монастир*, тенденція до чого найбільш виразно проявлялась у працях В.О. Пірка. Цілеспрямовано здійснивши ретельний змістовний аналіз текстів документів XVI – першої чверті XVII ст., Е.Є. Кравченко продемонстрував, що повсюди і завжди в них мова йде лише про “місцевість Святі Гори” і ніколи – про “Святогірський монастир” [18].

Поділяючи щойно наведену принципову позицію і вбачаючи у ній важливе раціональне зерно, авторка вирішила долучитися до розв'язання обговорюваної проблеми, пропонуючи сюжет, присвячений лише одному аспекту розглядуваної

проблеми. Визначити його доречно у формі запитання: чи могла з'явитися та побутувати назва урочища “Святі Гори” до виникнення на цьому місці монастиря?

Дослідження. Нашу розвідку було вирішено побудувати на аналізі топонімів, в основу яких покладено лексему *святий* або близькі їй за етимологічним навантаженням. Зміст аналізу полягав у перевірці тенденції сполучуваності між сакральними топонімічними назвами та релігійно-культовими об'єктами (насамперед християнськими), тобто наявності/відсутності між ними причинно-наслідкового зв'язку.

В результаті далеко не вичерпної роботи з письмовими і картографічними джерелами було виявлено понад три десятки прикладів такого роду. Гадаємо, у випадку більш глибокого і прискіпливого пошуку, кількість прикладів можна щонайменше подвоїти, що залишає певну дослідницьку перспективу. Зазначимо, що на даному етапі дослідження ми залишили поза увагою ойконіми (назви населених пунктів), оскільки вони вимагають більш заглибленого аналізу із залученням достеменної інформації щодо наявності/відсутності в них чи поблизу церков або монастирів, а також хронологічного співвідношення між першими й другими. Матеріал систематизовано і подаватиметься за видами топонімів.

Гідроніми (водні об'єкти, водотоки). Цей вид топонімів дав найбільшу кількість прикладів (22). Серед них переважають *лімніони* (назви озер) – 11, дещо менше *потамонімів* (річок) – 7, найменше – сезонних водотоків (балок, ярів) – 3, а також заток – 1. Нажаль, за відсутністю достеменних даних, не по кожному Святому озеру або Святій річці вдалося здійснити кореляцію за ознакою наявності/відсутності релігійно-культового об'єкту. Але й ті свідчення, що маємо, є доволі показовими. Наведемо їх.

У творах Д.І. Яворницького при описі запорозьких вільностей згадуються: *озеро Святе* – одна з шістнадцяти стариць р. Орелі навколо слободи Гупалівки; *озеро Свячене* – в Пооріллі, між селами Капулівкою і Кутом [19]. Поблизу Києва існує дніпровська стариця – *озеро Святище* [20]. *Святе озеро* знаходимо і на Чернігівщині. Чимало *Святих озер* відомо на теренах сучасної Росії – в Московській, Нижегородській, Рязанській, Тамбовській, Тверській областях. Для нас важливою є та обставина, що жоден із перелічених гідронімів не є пов'язаним з християнськими церквами чи монастирями, які б стояли на їхніх берегах або неподалік і ймовірно могли зумовити назву природного об'єкту. Нам вдалося виявити лише два випадки сполучуваності сакральних за назвою озер із християнськими культовими об'єктами: *Святе озеро* на Великому Соловецькому острові (під стінами Соловецького монастиря); *Святе озеро* в Іванівській обл. (неподалік Іверського Святоозерського монастиря). По першому з них не вдалося знайти інформацію щодо пріоритетності назви озера чи появи монастиря. По другому маємо наступне: у грамоті царя Олексія Михайловича, де йдеться про Валдайський (Іверський) монастир, є відомості щодо перейменування сусіднього с. Валдай на Богородицьке і, що особливо цікаво, озера Валдай на *Святе озеро*. Останнє ж перейменування викликало до життя ще одну назву Іверського монастиря – *Святоозерський*. Щоправда ця остання не була стійкою [21]. І хоча в даному випадку має місце шукана нами сполучуваність назви лімніона з культовим об'єктом, гідронім у ній є первинним. Проте розглядувана ситуація є складнішою, адже за деякими даними, озеро Валдай було перейменоване на Святе патріархом Никоном під час відвідування вже споруджуваного монастиря: тобто зумовленість є очевидною [22].

Серед гідронімів окремого виду назвемо і затоку *Свята губа* в Карелії, ніяк не пов'язану з християнським культом.

Потамоніми виявлено в басейнах Дніпра і Дону. Серед багатьох дніпровських приток Д.І. Яворницьким згадується *Свята Гірка Річка* [23]. Зі збірки географічних карт професора С.Д. Смирнова стає зрозумілим, що через цю річку проходив

Кримський шлях, і ніяких документів про існування тут у будь-які часи християнської обителі невідомо. Є на Запоріжжі також річка *Свята гілка* [24]. Цікаво й те, що на мапі 1772 р. майже навпроти цієї гілки було позначено три острови: *Святий*, Солоний і Спокійний. Наразі цих назв островів не існує; ще Д.І. Яворницький припускав відповідність Святому тогочасного острова Круглого [25]. В укладеному Є.С. Отінім фундаментальному зведенні гідронімів басейну Дону зафіксовані: *лог Святий*, *Святий ключ*, *єрик Святівський*, *річка Святогірка*, *балка Святочна* або *Святична*, *протока Свячена* або *Свяченівська*, *балка Свята* [26]. Жодна з цих назв не є пов'язаною чи зумовленою будь-якими культовими християнськими об'єктами. На особливу увагу заслуговує відомий ще за “Книгой Большому Чертежу” *колодязь Святий*: “А с Нагайской стороны вниз по Донцу, от усть реки Оскола от Царева города, пал в Донец колодязь Святои, а Нетригус он же, верст с 15 выше Малого перевозу” [27]. Може здатися, що назва Святого колодязя пов'язана зі Святими Горами. Але такий зв'язок не є безперечним, якщо врахувати, що обидва об'єкти роз'єднані відстанню близько 7 км, до того ж знаходяться вони по різних берегах Дінця. Навіть якщо й припускати такий зв'язок, все-одно не вдасться напевно встановити, назва якого топоніму була первинною. До того ж цей результат не впливатиме на відповідь по нашому основному питанню.

Ороніми (підвищені форми рельєфу) – до таких віднесено гори, миси, острови й пороги, хоча три останні стоять дуже близько до гідронімів. Деякі з них представляють для нас підвищений інтерес через свою таксономічну однопорядковість досліджуваному об'єкту – донецьким Святим горам.

У деяких районах сучасної Росії, переважно Помор'ї, з давніх-давен берегові миси та виступи називалися “носами”. Серед великої кількості таких “носів” виявлено і чотири *Святі Носи*: на Кольському п-ові (розмежовує Баренцове і Біле моря); на Тиманському березі Баренцова моря; на південному березі моря Лаптевих; на озері Байкал. До жодного з цих топонімів не мали прив'язки церква чи монастир. Лише півострів на оз. Байкал, за переказами, у давнину був сакральним місцем для бурятських та евенських шаманів [28].

Крім мисів і півостровів відомі й *острови Святі*: згадуваний вище на Дніпрі; у Білому морі – між гирлами річок Залізна та Горностаї, згадуваний ще у “Книге Большому Чертежу” [29]. Ні на самих островах, ні по-сусідству церков чи монастирів не було. Тим більше не могло їх бути на дніпровських заборах, натомість одна з них, що знаходилась навпроти урочища Буянського, неподалік від містечка Мішурін Ріг, називалася *Свяченою* [30].

Власне гір із сакральними назвами відомо мало. Окрім *Святих гір* на Дінці, згадаємо видатний природний об'єкт, яким є найвища вершина кримського вулканічного масиву Карадаг – *Свята гора* [31]. Достеменно відомо, що ні на самій горі, ні у її підніжжя ніколи не існувало ані мусульманських, ані християнських монастирів чи церков. Щоправда побутують легенди про святого старця, який жив в околицях гори і був на ній похований. Єдиними достеменними свідченнями можна вважати відкриті на Святій горі святилища античного часу. Однак цей факт, з огляду на історико-культурну переривчастість між античністю і слов'янським освоєнням Криму, навряд чи прояснює витоки назви гори.

Дуже важливим у нашому аналізі видається приклад Дивногірського монастиря на Середньому Дону, рання історія якого багато в чому перегукується зі Святогірською обителлю, зокрема і через печерні комплекси. Заснований у сер. XVI ст. монастир було названо за урочищем, у якому він виник – крейдяними скелями, що з давніх-давен іменувалися Дивними горами (Дивами). І хоча назва ця утворена не від лексеми *святий*, її сакральна семантика не викликає сумніву: диво = дивина = чудо – нерозривні поняття багатьох релігій, зокрема і християнства. Отже, сакральні Дивні гори існували

раніше за Дивногірський монастир. Чому же Святі гори не могли існувати до Святогірського монастиря?

На завершення наведемо приклади різних місцевостей (мікротопонімів) з характерними назвами. Два з них згадує Д.І. Яворницький: “Нижче Плетеного Рогу, там де Конка вперше впадає в Дніпро, у запорожців було *урочище Святе*, відоме у Лясоти як Товсті Піски”; також *Святе урочище* – за сім верст від села Катеринівки, де був маєток М.М. Мазаракія [32]. Обидва урочища, будучи локалізованими далеко від населених пунктів, не мають жодного зв’язку з християнськими культовими об’єктами. Не оминемо й *урочище Святогірське*, що на лівобережжі Сіверського Дінця, в межах Краснолиманського р-ну Донецької обл. [33]. Поява такої назви на відстані 25 км від Святих Гір і протилежному боці Сіверського Дінця може бути пояснена тим, що ці землі свого часу входили до володінь Святогірського монастиря.

Таким чином, розглянуті нами приклади засвідчують, що переважна більшість топонімів з назвами, утвореними за лексемою *Святий* (і семантично подібними), існують незалежно і без зв’язку з будь-якими християнськими релігійно-культовими об’єктами. У тих нечисленних випадках, коли така сполучуваність має місце, далеко не завжди вона супроводжується первинністю храму чи монастиря.

Висновки. Аналіз топонімічних джерел показав, що у більшості випадків назви природних об’єктів з лексемою *святий* або змістовно подібною, не перебувають у безперечному причинно-наслідковому зв’язку з релігійно-культовими об’єктами, зокрема християнськими храмами чи монастирями, а тому, вочевидь, виникали незалежно від них. Для одиничних топонімів можна виявити чи припустити такий формальний зв’язок, однак половина цих прикладів стосується культових об’єктів дохристиянської доби і є пов’язаними не зі слов’янськими народами. Відтак сакральність топонімічних назв могла зумовлюватись іншими причинами, зокрема й зовнішніми особливостями природних об’єктів, наприклад, їхньою візуальною незвичністю і/або монументальністю. Саме такі властивості притаманні Святим горам, які з давніх-давен височіли білими шпилями на правому березі Сіверського Дінця, справляючи своєю неповторністю і величністю неабияке враження. І як тут не погодитись з думкою історика і перекладача XIX ст. О.С. Клеванова, чиє дитинство пройшло на Ізюмщині: “Отчого вони названі Святими? Звичайно, не від монастиря, тому що його достеменно історичне існування починається від першої чверті XVII ст. Ймовірно, сама місцевість подала привід до цієї назви: вигляд сліпучої білизни узвиш, серед темного й густого лісу, що здіймалися до неба, незайманих і недоступних для людини, у проїжджих подорожан викликав на пам’ять ідею святості, і так вона з’єднувалася з поняттям цих гір, спочатку на словах, а потім, із заснуванням монастиря, і на справі ...” (переклад мій – Л.Л.) [34]. Не виключено, що подібними міркуваннями, крім інших чинників, керувалися і племена бронзового віку, закладаючи курганний некрополь на горі над Святими горами [35], і народи середньовіччя, влаштовуючи святилище з кам’яними статуями, які згадує 1526 р. германський посол Сигізмунд Герберштейн [36].

Таким чином, наведені факти і виявлені тенденції не дозволяють беззаперечно тлумачити згадувані у письмових джерелах XVI ст. Святі гори в якості Святогірського монастиря, а тому найдавнішою документованою датою існування обителі поки що слід вважати 1620 рік.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвячена проблемній ситуації, існуючій на протязі багатьох років по вопросу о времени основания Святогорского монастыря на Северском Донце. Автор предлагает оригинальную систему аргументации в пользу одной из отстаиваемых в историографии позиций.

Ключевые слова: Святогорский монастырь, Северский Донец, историография, топонимика.

SUMMARY

The article is devoted to a problem situation that has existed for many years on the foundation Svyatogorsk monastery on the Seversky Donets. The authors offer an original system of argumentation in favor of one of the positions advocated in the historiography.

Keywords: Sviatogorskiy monastery, Siverskiy Donets, historiography, toponymy.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Стаття є об'єднаним і допрацьованим варіантом публікацій одного з авторів: Литвиненко Л. Про час заснування Святогірського монастиря (історіографія проблеми) / Л.Р. Литвиненко // Південно-Східна Україна: від "Дикого поля" до духовної святині: матер. та тези Другої Всеукраїнської відкритої історико-краєзнавчої конф. учнівської молоді. – Донецьк, 2006. – С. 172-177; Її ж. Святі Гори: урочище чи монастир? / Л. Литвиненко // Південно-Східна Україна: зі стародавності у ХХІ століття: матер. та тези Третьої Всеукраїнської відкритої краєзнавчої конф. учнівської молоді. – Донецьк, 2007. – С. 147-149.
2. Дедов В.Н. Святые Горы: От забвения к возрождению. – К.: РПО "Полиграфкнига", 1995. – С. 8-18; а також наступні 2-ге (2004 р.) і 3-є (2009 р.) перевидання; Його ж. До питання про дату заснування Святогірська / В.М. Дедов // Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні: матер. наук.-практич. конф. – Слов'янськ: Печатный двор, 2005. – С. 173-176; Кравченко Э.Е. Святые Горы и Святогорский монастырь (к вопросу о времени появления обители и ее первых скитов / Э.Е. Кравченко // Літопис Донбасу. – № 12. – Донецьк, 2004. – С. 42-68; Шкрібітько О.О. До питання про дату заснування Святогірського печерного монастиря: історіографія проблеми / О.О. Шкрібітько // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк: Вид-во Донецьк. ун-ту, 2007. – № 3/4 (33/34). – С. 18-21; Її ж. Історія заснування Святогірського Успенського монастиря у контексті історіографії ХІХ – початку ХХІ ст. / О.О. Шкрібітько // Нові сторінки історії Донбасу. – Кн. 21. – Донецьк: Вид-во Донецьк. ун-ту, 2012. – С. 91-97.
3. Дедов В.Н. Святые горы. От забвения к возрождению. – К., 1995. – С. 14; Славянск: Печатный двор, 2004. – С. 19.
4. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1852. – Отд. 1. – С. 15; Клеванов А. Святогорский монастырь / А. Клеванов // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1865. – Кн. 2. – С. 116-141; Святогорская общежительная Успенская пустынь. – М., 1868 [Переиздание Святогорской пустыни, 1994]. – С. 8-9; Кульжинский Г. Святогорская Успенская общежительная пустынь в Харьковской епархии / Г. Кульжинский. – Харьков, 1880. – 166 с.; Багалій Д.І. Історія Слобідської України / Д.І. Багалій. – Харків: Дельта, 1993. – С. 36-37; Он же. Из прошлого Святогорского монастыря / Д.И. Багалей // Багалей Д.И. Очерки из русской истории. – Харьков, 1913. – Т. 2. – С. 43-49; Фомин П. Церковные древности Харьковского края: Историко-археологический очерк / П. Фомин // Вера и разум. – Харьков, 1913. – № 19. – С. 72-90; № 20. – С. 213-233; Немирович-Данченко В.И. Святые Горы (очерки и впечатления) / В.И. Немирович-Данченко // Дедов В.Н. Святые Горы: От забвения к возрождению. – К., 1995. – С.145-244.
5. Дедов В.Н. Святые Горы: От забвения к возрождению. – К., 1995. – С. 14.

6. Багале́й Д.И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства / Д.И. Багале́й. – М., 1887. – Т. 1. – С. 511-512.
7. Святогорск. – Сталино: Сталинское областное издательство, 1954. – 83 с.; Бойко И.А. Святогорск: Крат. истор.-краевед. очерк. – 2-е изд., перераб., доп. / И.А. Бойко. – Донецк: Обл. кн. изд-во, 1962. – 155 с.; Слюсарський А.Г. Слобідська Україна: Історичний нарис XVII-XVIII ст. / А.Г. Слюсарський – Харків, 1954. – 277 с.; Дедов В.Н. Славяногорск: Путеводитель / В.Н. Дедов. – Донецк: Донбас, 1984. – С. 20-23; Абуков С. Храм-крепость / С. Абуков // Донецкий кряж. – 2001. – 14-20 июня. – С. 5; Абуков С. Из истории Святогорской лавры / С. Абуков // Газета в газете. – 2004. – 3 июня. – С. 4; Абуков С. Основание Святогорской Лавры / С. Абуков // Жизнь. – 2007. – 15 мая. – № 67. – С. 3.
8. Пирко В.А. Заселение Донетчины в XIV-XVIII вв. / В.А. Пирко // Летопись Донбасса: Краеведческий сборник. – Вып. 1. – Донецк, 1992. – С. 11; Його ж. Заселення Степової України в XVI-XVIII ст. / В.О. Пірко – Донецьк: Український Культурологічний Центр, 1998. – С. 30.
9. Пирко В.А. Северное Приазовье в XVI-XVIII вв.: Учеб. пособие / В.А. Пирко. – К.: УМК ВО, 1988. – С. 10; Он же. Заселение в XVI-XVIII вв. / В.А. Пирко // Нові сторінки в історії Донбасу. – Кн. 1. – Донецьк, 1992. – С. 27; Його ж. Заселення Донеччини у XVI-XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел) – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. – С. 10.
10. Шкрібітько О.О. Історія Святогірського монастиря (до питання про час заснування обителі) / О.О. Шкрібітько // Наука. Релігія. Суспільство: матер. IX Міжнар. науково-практич. конф. “Роль науки, релігії і суспільства у формуванні моральної особистості”. – Донецьк: Вид-во ППШ, 2001. – № 2. – С. 322-323; Її ж. Господарська діяльність монастирів степової України в XVI-XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України / О.О. Шкрібітько. – Донецьк, 2007. – С. 8-9; Її ж. До питання про дату заснування Святогірського печерного монастиря: історіографія проблеми; Її ж. Історія заснування Святогірського Успенського монастиря у контексті історіографії XIX – початку XXI ст.; Її ж. особливості становлення та розвитку православ'я на землях Степової України / О.О. Шкрібітько // Матеріали Міжнар. наук. конф. “Християнські міжконфесійні взаємини: загальноєвропейський та український досвід”. – Галич, 2012. – С. 283-289.
11. Пірко В.О. Заселення Донеччини у XVI-XVIII ст. – С.10.
12. Дедов В.Н. Как рождаются легенды (Из истории бывшего Святогорского монастыря) / В.Н. Дедов // Анналы: Научно-публицистический альманах. – Вып. 1. – Донецк, 1990. – С. 82-92; Он же. Святые Горы: От забвения к возрождению. – С. 9-13.
13. Дедов В.Н. Как рождаются легенды. – С. 87; Он же. Святые Горы: От забвения к возрождению. – С. 14-15; Його ж. До питання про дату заснування Святогірська / В.М. Дєдов // Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні: матер. наук.-практич. конф. – Слов'янськ: Печатный двор, 2005. – С. 173-176.
14. Кравченко Э.Е. Новые данные о Святогорском монастыре / Э.Е. Кравченко // Нові сторінки в історії Донбасу. – Кн. 1. – Донецьк, 1992. – С. 25.
15. Кравченко Э.Е. Святые Горы и Святогорский монастырь ... – С. 46-48.
16. Дедов В.Н. Святые Горы: От забвения к возрождению. – С. 17-18; та ін.
17. Кравченко Э.Е. Святые Горы и Святогорский монастырь ... – С. 44.
18. Там же. – С. 44-47.
19. Яворницький Д.І. Твори: у 20 т. – Т. II. – К.; Запоріжжя, 2005. – С. 135, 138.
20. Загальногеографічний атлас України. – К.: ТОВ “Новий друк”, 2004. – С. 81, В-4.

21. Шанский Д.Н. Вклад Московского университета в изучение отечественных древностей (вторая половина XVIII – начало XIX в.) / Д.Н. Шанский // Вестник Московского университета. – Сер. 8: История. – 2005. – № 6. – С. 23.
22. История создания Иверской обители на Валдае. – Режим доступа: <http://www.iveron.ru/21/>
23. Яворницький Д.І. Вказ. праця. – Т. II. – С. 169.
24. Там само. – С. 125, 131.
25. Там само. – С. 74.
26. Отин Е.С. Гидронимия Дона: в 2 т. – Донецк: Юго-Восток, 2011. – Т. 1. – С. 55, 138; Т. 2. – С. 99, 149, 163, 195, 301.
27. Книга Большому Чертежу. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 76; Отин Е.С. Указ соч. – Т. 2. – С. 289.
28. Полуостров Святой Нос. – Режим доступа: <http://strana.ru/places/18861552>
29. Книга Большому Чертежу. – С. 160.
30. Яворницький Д.І. Вказ. праця. – Т. II. – С. 41.
31. Загальногеографічний атлас України. – С. 19 В-4; 51 В-5; 62 Г-1; 75 Г-2.
32. Там само. – С. 118, 194.
33. Загальногеографічний атлас України. – С. 67 А-3.
34. Клеванов А. Святогорский монастырь. – С. 117; Цит. за: Дедов В.Н. Святые Горы: От забвения к возрождению. – С. 18.
35. Санжаров С.Н. Курган эпохи бронзы близ г. Славяногорска / С.Н. Санжаров, Р.А. Литвиненко // Древности Северского Донца: Каталог археологических коллекций. – Луганск, 1992. – Вып. 2. – С. 99-113.
36. Дедов В.Н. Святые Горы: От забвения к возрождению. – С. 17.